

Dél-dunántúli hímes templomokról néprajzkutatói szemmel

Zentai Tünde: A Dél-Dunántúl hímes templomai. Pécs: Pro Pannonia Kiadó. 2014. 382 p.

Már a fűszövegéből megtudható, hogy ez a könyv *A Dél-Dunántúl festett templomai* sorozat tizedik, összefoglaló kötete. A Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Zentai Tünde és Deim Péter közel egy évtizede elkezdett vállalkozásának a betetőzése, stílusosan mondván, megkoronázása ez a hetven templomot felölelő monográfia. A sorozat első kötete 2007-ben jelent meg és Adorjás templomát mutatta be. Míves kivitelben, művészi fotókkal, mégis mértéktartó, izléses módon. 2008-ban újabb két kötet sorjázott egymás után. Egyik az Eszékhez csatolt Rétfalu, másik a baranyai Kórós református templomának festett bútorzatát tárta elénk. Következőleg év, mint év megjelent egy újabb kötet. További négy falu temploma önálló kötetet kapott: Patapoklosi (2009), Kovács-hida (2010), Drávaiványi (2010), Szenna (2011), majd két kistáj következett: Dráva-szög és Szlavónia (2012), illetve a Szigetvidék (2013). Mindezeket követően született meg 2014-ben az összegző monográfia. A szerzői előszóból tudjuk, hogy bár a sorozat ezzel a kötettel teljessé vált, a kutatás nem zárható le. Zentai Tünde tud még olyan „átfestett hímes templomokról – Vajszlón, Bogádmindszenten, Tótszentgyörgyön, Terehegyen –, amelyek restaurálásra, bővebb feldolgozásra és publikációra várnak.”

Dél-Dunántúl hímes templomait, festett famennyezeteit, mint a könyvből megtudható, írók és művészek fedezték fel a 19. század utolsó harmadában. Baksay Sándor, Zsolnay Teréz, majd a Malonyay Dezső vállalkozásában megjelent sorozat dunántúli kötete¹ révén vált ismertté Cún, Szenna, Kadarkút festett temploma. Az 1959-ben kiadott műemlékjegyzékben mindössze 5 festett templom szerepelt (a drávaiványi, a kórósi, a kovács-hidai, a nemeskei és a szennai). Tombor Ilona 1968-ban kiadott országos áttekintésében² már 19 meglevő és egykor volt dél-dunántúli festett templomról adott számot. Mándoki László kutatásainak köszönhetően ez a szám 1976-ban már 28-ra rúgott. Vele párhuzamosan Kiss Z. Géza, Körmeny József, Szigetvári János és munkatársaik újabb festett templomok nyomára bukkantak. Nekik és Zentai Tünde saját levéltári és helyszíni kutatásainak köszönhetjük, hogy ma már 70 dél-dunántúli hímes templom van a látóterünkben. (Mi ez, ha nem a bölcsészettudományok kézzelfogható hasznának bizonyítéka?)

Ezen a ponton szólnunk kell a vizsgált és fényképezett templomok, a templomi bútorzat állapotáról is, amire a szöveg nem utal, de amiről a fotók tanúskodnak. Ezek a fotók és könyvek nem készülhettek elhanyagolt, romos, poros állagú objektumokról. Felújított templomokról, restaurált festett fatáblákról, mennyezetekekről és karzatokról, szószekekről és templombelsőkről lehet igazán szép felvételeket készíteni. Ellenpéldaként idézem Vilhelm Károly 1975-ben az erdélyi festett famennyezetekekről kiadott

¹ Malonyay 1912.

² Tombor 1968.

könyvének panaszos sorait: „Festett mennyezeteink egy része – és sajnos, éppen a legszínvonalasabbja – igen gyatra állapotban van. Találtam nagyszerűen megőrzött és helyreállított mennyezeteket, de gyakran dermedt meg a nyakam és a szívem durva, kontár átfestések láttán. Gyakoriak voltak azok a hiábavaló útjaim, melyeknek „vég-célját” már esztelenül lebontották és széthordták a faluban, hogy darabjaiból kerítést, csirkeólat, legjobb esetben valamilyen bútort eszkábáljanak.”³

Zentai Tünde és a Pro Pannonia sorozatában gyönyörködve azon is örvendezhetünk, hogy Dél-Dunántúl – hazánkban immár legjobban ismert – hímes templomai nem jutottak sok erdélyi templom sorsára. A hazai műemlékvédelem, a fenntartó felekezeti közösségek (a helyi erőten eklézsiák mellett főként a Baranyai Református Egyházmegye és a Duna Melléki Református Egyházkerület említendő) valamint az állami illetékesek nem hagyták ebek harmincadára jutni a hazai kulturális örökségnek ezt a kivételesen értékes részlegét.

Hiszem, hogy régen túl jutottunk már az érintett tudományzakok érdektelenségén is. Balassa M. Iván a tárgykör – különösen az erdélyi templomépítéssel és festett mennyezetek – kiváló ismerője írja, hogy „A megmaradt emlékek tanulmányozása mindig sajátos mentegetőzéssel szokott kezdődni.”⁴ Tombor Ilona említett, 1968-ban kiadott könyve elején olvasható, hogy Balogh Ilona, az erdélyi fatemplomok kutatója szerint az egyházi faépítészet a művészettörténetnek túlzottan „paraszi”, a néprajznak pedig túlzottan „úri”, azaz nem népi. Balogh Jolán 1967-ben visszautal erre a vitára: „megdöbbenő, hogy a magyar kutatók [értsd: művészettörténészek] most is azt állítják, hogy az egyházi faépítészet problémái csupán néprajzi vonatkozásúak.”⁵

A szakmai illetékesség megállapítása felvetette olykor az illetéktelenség, a kisajátítási törekvés gyanúját is. Ugyancsak Balassa M. Iván figyelmeztet Hofer Tamásnak a *Festett táblák 1526-1825* címen, Székesfehérváron rendezett kiállításának megnyitóján 1969-ben elhangzott szavaira: „Kiállításunk a magyar népművészet múltját és rétegeit elemző tárlatsorozat elején nem valamely néprajzi kisajátító szándékkal történik, mintha a rendezők el akarnák vitatni őket a művészettörténettől, az iparművészet történetétől. Minél mélyebbre nyúlunk a népművészet múltjába...[az] etnográfus és a művészettörténész feladatai egyre szorosabban összefonódnak. A templommennyezetekekről viszont nem mondhat le az etnográfus se, ha a paraszti művészi ízlés és művészi alkotótevékenység alakulását kívánja rekonstruálni.”⁶

Visszatérve Zentai Tünde hímes templomaira két tényt kell jól megjegyeznünk. Először is a Dél-Dunántúl kistájain a török hódoltság korában, a 16–17. században nem épülhettek új templomok, nem keletkeztek kazettás, festett mennyezetek, szemben Erdély és a királyi Magyarország védettebb vidékeivel. A nagyharsányi falfestmények és néhány töredék kivételével, csupán a 18–19. századból maradtak fenn festett templomok Dunántúl déli felében. Másodszer a festett, kazettás templomok főként Somogy szívében és déli, keleti református szigeteken maradtak meg. Ugyanis a fes-

³ Vilhelm 1975: 5.

⁴ Balassa M. 2000: 531.

⁵ Balogh 1967: 73.

⁶ Hofer 1969: 8.

tett mennyezetű templomok ebben a régióban kizárólag református gyülekezetekhez kapcsolódnak. Említést érdemel, hogy az evangélikusoknak is vannak szép, festett kórusai, melyeken zömmel bibliai jelenetek, alakos képek láthatók, a növényi ornamentika „kísérő jelenség csupán”. (12–13. o.)

Kérdezhetjük, hogy mi tartotta meg festett fatáblás mennyezeteket a barokk és a klasszicista templomépítkezések korában. Szerző válasza, hogy a faépítkezéshez hasonlóan a szegénység konzerválta őket. Hiszen a 18. században, már Somogyban, Baranyában is boltozatos, barokk templomok épültek, de a szűkölködő protestáns ekléziáknak erre akkor még nem volt lehetőségük. A kisebb gyülekezetek még a 19. században is kénytelenek voltak a kisebb költséggel megépíthető sík mennyezetet választani. Igaz, a reformkor idején már csupán néhány festett famennyezet készült, például Garéban 1833-ban, Kemsén és Kóróson 1834-ben. A 19. század derekán azonban már divatja múltnak hatott a virágos, hímes mennyezet. Számos helyen stukatúrral borították vagy egyszínűre festették a „vallási közönyösség” megjelenésének, terjedésének korában. Az 1880-as években már a dunántúli parasztpolgár is elegánsabbnak érezte a monokróm berendezést, az egynemű színvilágot, a református templomokban uralkodóvá lett egynemű szürkét, majd a barnát.

Elmélyülten foglalkozik a szerző a nagy európai stílusáramlatok helyi érvényesülésével. Azt találta, hogy a fennmaradt dél-dunántúli hímes templomok festésében két domináns vonulat figyelhető meg, a reneszánsz és a rokokó. Előbbit a virágos növényi ornamentika, utóbbit az elvont kartus elemek határozzák meg, kevés virággal, leginkább rózsákkal illusztrálva (15–16. o.). Megállapította, hogy a vizsgált térségben az alakos ábrázolások részaránya viszonylag csekély. Itt-ott fordul elő egy-egy jelenet, mint Hidason (1774) a flórával és faunával benépesített Édenkert; Patán (1794) a kánaáni hírhozók, az egyetlen antropomorf ábrázolással; Kemsén (1834) tájkép fákkal, gólyával és a fiait tápláló pelikánnal. Összefüggő tematikus képsor csapán a patai templomban látható: a naprendszer a bolygókkal. Tanulságos, általánosítható megfigyelése, hogy a rokokó korában (1790–1830) a tárgyi és élővilágból vett figurák száma egyre fogyatkozott, a virágos táblákéhoz viszonyítva elenyésző.

Összehasonlításul említem meg, hogy Vilhelm Károly kötete Erdélyben 53 figurális díszű famennyezetet ismer és sorol fel tételesen az Adattárában, Ádámostól Zaboláig. Azok zöme azonban a 16–17. században készült, amikor a Duna-Dráva vidéke a török félhold uralma alatt halódott. A legrégebbi, a gogánviraljai mennyezet Bethlen Miklós pártfogásával készült (1503–1520 között), az ádámositi a Bornemiszsza család festette 1526-ban.⁷

Zentai Tünde megállapítja, hogy a dél-dunántúli templomokban a mennyezetfésztés négyféle stílusú, tematikus, szerkezeti típusát lehet megkülönböztetni: 1. Általános a *reneszánsz* virágmintával; 2. a *rokokó* ornamentikával díszített, négyszögletes táblákra osztott felület. 3. A 18. század végén elterjedt az égboltra emlékeztető, kék alapú, *csillagos*, ugyancsak „kazettás” famennyezet, rendszerint háromszögbe foglalt Isten-szemmel, vagyis a Szentháromság jelével. 4. Egy templomban, Hidason, 1774-ben előfordul az egész mennyezetre kiterjedő Édenkert témájú tájkép is (16–17. o.).

⁷ Vilhelm 1975: 7–8.

Lényeges megállapítása, hogy a dél-dunántúli templomfestés színvilága nemcsak változatos, de tömegében helyi jelleget mutat. A színek száma az idő előre haladtával nőtt. A korai táblák mintái – például Túronyban, Peterden, Mattyon, Terehegyen, a szenai és a rétfalusi karzaton – még fehér alapra kerültek. A régió templomainak zömét a többféle alapszín váltogatása jellemzi (a karzaton és a padokon is). A legrégebb, sokszínű mennyezet töredékei Zengővárkonyban (1733 vagy 1750) és Harasztiban, Szlavóniában (1768) maradtak fenn. A színek gyarapodása az ornamentika terén is megfigyelhető.

A kötet törzsét a térség 70 hímes templomának egyenkénti bemutatása, korpuszszerű adatolása, dokumentálása és illusztrálása képezi. Minthogy a 70 templom felsorolása Adorjástól Zengővárkonyig (a 25. oldaltól a 298. oldalig) önmagában is sok időt venne igénybe, erre a feladatra nem vállalkozom. Megelégszem annak az egységes szempontrendszernek, annak a szigorú módszerességnek a méltatásával, amellyel a szerző adatolta a térség minden egyes vizsgált templomát. Minden templom-tanulmány a főbb ismérvek azonos szerkezetben történő felsorolásával kezdődik. Ez a „névjegy” 8–10 pontot tartalmaz: az épület műemléki státusa, az építés ideje, a festett objektumok felirata, az asztalos neve, a festett elemek számbevétele, pontos számbavevétele. Például Adorjás templomában karzat (mellvéd, alj, feljáró), 4 előpad, szószék, Mózes-szék, úrasztala, 2 tábla a falon. További pontok: A stílus/stílusok meghatározása. Párhuzamok, kapcsolatok jelzése a vidék hímes templomaival. Irodalmi források, leírások a templomról. A templom-tanulmányok mélysége és terjedelme természetesen nem szabványos, hiszen a forrásadottságok, az objektumok száma és jelentősége, eddigi ismertsége és feldolgozottsága is igen különböző. „A létező templomok és tárgyi emlékek bemutatása, bár tömör, teljes körűnek mondható, az eltűnteké, a kutatott levéltári adatok függvényében, hiányosabb.” (24. o.)

A könyv jelentős hozzáadékanak tartom a templomfestőkről szóló fejezetet. Megtudhatjuk belőle, hogy tágan a vett Dél-Dunántúl térségében 25, iratokban megnevezett asztalosnak sikerült nyomára bukkanni. A könyvben tárgyalt 70 hímes templom közül 16-nak a festőjét sikerült azonosítani. Ez is komoly eredmény, ha figyelembe vesszük, hogy az idők során a festett objektumok jelentős hányada elpusztult. A templomépítő, kiadásokat könyvelő falusi lelkészek nem sok figyelmet fordítottak az asztalos kilétére, nevének rögzítésére. Beérték a *tislér*, *asztalos*, *mensarius*, *arcularius* említésével, származási helyének megadásával. Vilhelm Károly Erdélyből 72 festőasztalos nevét, lakóhelyét sorolja fel, de négy évszázad templomfestői közül. (Még a 15. századból is említ négy nevet, valójában azonban ők inkább 16. századiak lehettek.) Dél-Dunántúlon kétszáz év templomfestői eleve nem lehettek annyian, mint ahányan Erdély négy évszázadában „művészkedtek”

Zentai Tünde kötetében olvastam először a siklói asztalosközpontról. Megtudtam, hogy Baranya élenjáró mezővárosában, egy nagy uradalom központjában, 1785-ben már hat arcularius élt és alkotott. Közülük Kósa János helyben született, Gyarmati János a közeli Diósviszló szülötte, Nagy-Vátyi Ferenc az Alföldről települt be. A másik három idegenből jött, Leopold Pichler az akkor még német Budáról, Anton Schano Strassburgból, Joannes Maj Sziléziából, Boroszló (ma Wrocław) városából. A 3:3 arány láttán nem indokolt azt állítani, hogy „Többségük messzi földről vándorolt ide.” (299–300. o.)

A szerző szívós kutatómunkáját dicséri a siklósi asztalosközpont kialakulásának dokumentálása, a jeles festőasztalosok többségének jellemzése, egyes életrajzi adatainak kiderítése. Tudnunk kell, hogy Baranyában sem a művek, sem az archivális források nem állnak rendelkezésre olyan bőségben, mint a Kalotaszeg és a Szilágyság 18. századi templomfestőiről. Mint például a legtöbbet foglalkoztatott mestereket adó Umling család tagjairól, akiknek a munkáiból néhány éve a Néprajzi Múzeum kiállítást mutatott be.

Összefoglalva az eddig mondottakat, a mű nagy értékének tartom a tárgyról tárgyra haladva megadott műelemzéseket, stílselemzéseket, a történeti hűséget garantáló forráskezelést, az évszámok, adatok felkutatását és korrekt közlését. Úttörő vállalkozás a kötet végén elhelyezett bő 40 oldalas *Motívumtár*, melyben az akántusztól a voluta-ig (csigáig) abc-rendben sorakoznak az ornamentika elemei, motívumai. Minden tételnél megadja az előfordulás helyét, évét, esetenként képi illusztrációval is értelmezi a megnevezett, definiált motívumot. Ez a tematikus monográfia nagy nyeresége a tárgyalkotó népművészet, az építészet- és művészettörténet, a református egyháztörténet (egyházművészet) ismeretének, kutatásának. Erősíti az anyagi kultúra néprajzi kutatásának megbecsülését mind a rokontudományokban, mind az érintett hitfelekezetekben. Gyakorlati hasznát a helyi közösségek máris nagyra értékelik. Leszakadó vidékek felemelkedéséhez is hozzájárulhat, ha majd egyszer ezek a „hímes templomok” is turisztikai célponttá válnak. Köszönet érte az elhivatott szerzőnek, a gyönyörűséges fotókat készítő társának, a kiadónak és minden támogatónak, közreműködőnek. A hazai kulturális örökségvédelem e kimagasló eredményét szívből ajánlom a tisztelt olvasóközönség figyelmébe.

Irodalom

BALASSA M. Iván

- 2000 Stílusváltások a magyarországi templomok festett asztalosmunkáiban. In: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. 531–544. Szentendre: Magyar Néprajzi Társaság.

BALOGH Jolán

- 1967 A népművészet és a történeti stílusok. *Néprajzi Értesítő* XLIX. 73–165.

HOFER Tamás

- 1969 *Festett táblák 1526-1825. A Magyar Népművészet Évszázadai* I. Katalógus. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum Közleményei.

MALONYAY Dezső

- 1912 *A nép művészete*. IV. Budapest: Franklin-Társulat–Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda.

TOMBOR Ilona

- 1968 *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV-XIX. századból*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VILHELM Károly

- 1975 *Festett famennyezetek*. Bukarest: Kriterion.